

SECTION

3

EDWƆKƐMGBƆKƐ
NEE Ngyehyɛlɛɛ

ANĒS NEE YE GYIMALILĒ

EdwĒkĒmgbŌkĒ Nee NgyehyĒlĒ

MUKENYE

EdwĒkĒmgbŌkĒ biala lĒ edwĒkĒkpŌkĒ ekpunli anzĒe edwĒkĒkpŌkĒ abusua mŌ befindevinde ō bo a. WŌ ngyĒnu ehye anu yĒbazukoa edwĒkĒmgbŌkĒ ekpunli duma (edwĒkĒmgbŌkĒ abusua) titili ; duma, dumangilenu, yĒkpŌkĒ nee yĒkpŌkĒngilenu ne mŌ anwo debie. Ndelebebo mŌ ebanya ye wŌ edwĒkĒkpŌkĒ ekpunli abusua ne mŌ anwo la bamaa wŌade gyima mŌ edwĒkĒkpŌkĒ ko biala di la abo.

WŌ ehye awieleĒ ebahola:

- i. WŌagua aluma wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu(Ndonwo; kpale, gyene, gyegye, munli nee mŌ eha la)
- ii. WŌagua dumangilenu wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu (fŌonwohilelĒ, dodohilelĒ, nee subanehilelĒ) na wŌava wŌawulowula edendĒmunli nu
- iii. WŌagua yĒkpŌkĒ wŌ nyiavokpŌkĒ, nyiavoanvakpŌkĒ yĒe mŌnwonyiavokpŌkĒ ekpunli ne mŌ abo.
- iv. WŌagua yĒkpŌkĒngilenu wŌ bĒ ekpunli ngakyile ne mŌ anu (Ndonwo; kesi, eleka, meke, deĒmŌti)

Adwenle Titili

Duma a le edwĒkĒkpŌkĒ anzĒe edwĒkĒmgbŌkĒ mŌ yĒfa yĒfĒlĒ aleĒabo ninyene la. YĒkola yĒgua aluma wŌ ekpunli ngakyile ehye abo; duma kpale, duma gyegye, duma gyene yĒe duma munli. DodohilelĒ dumangilenu le dumangilenu mŌ ka edwĒkĒ fale duma bie dodo anzĒe ye ezuzule nwo la. SubanehilelĒ dumangilenu noko a le dumangilenu mŌ kile maa yenwu kesi duma anzĒe dumagya bie de la. NgilenukpŌkĒ a le dumangilenu ne mŌ doa duma ne mŌ ōkile nu ndinli zo la. YĒkpŌkĒ a le edwĒkĒmgbŌkĒ mŌ kile nyĒlĒe anzĒe gyinlabelĒ la. YĒkpŌkĒ ekpunli nsa ne a le nyiavokpŌkĒ, nyiavoanvakpŌkĒ yĒe mŌnwonyiavokpŌkĒ.

Yekpɔkɛngilenu kile yekpɔkɛ, dumangilenu nee yekpɔkɛngilenu bie mɔ noko anu. Yekola yɛgua yekpɔkɛngilenu wɔ ekpunli ngakyile ehye mɔ abo; kɛsi yekpɔkɛngilenu, eleka yekpɔkɛngilenu, meke yekpɔkɛngilenu, dodo yekpɔkɛngilenu, eleka-mɔɔ-ɔdɔwɔ yekpɔkɛngilenu yɛɛ deɛmɔti yekpɔkɛngilenu.

NUNINYÉNE

Wɔ bɛ ekpunli ngakyile ne mɔ anu, bɛhɛlɛ ninyɛne bulu mɔɔ bɛnwɔ bɛ wɔ bɛ sukulu sua ne anu yɛɛ alienwɔ la aluma. Eza kɛlɛ edwɛkɛmgbokɛ nwiɔ mɔɔ kile wɔ nganɛɛdele mɔɔ ɛnyia ye wɔ sukulu sua ne anu nee alienwɔ la boka ye. Wɔ ekpunli ɛdeɛ ne nee ekpunli ngakyile ne mɔ mɔɔ ɛha la adwenle ne le ko ɔ ?

Duma a le duzu ?

Duma a le edwɛkɛkpɔkɛ mɔɔ yɛfa yɛfɛlɛ sonla, eleka, nane anzɛɛ debie la. Aluma bie mɔ noko kile adwenle, gyinlabelɛ anzɛɛ nganɛɛdele.

Duma ekpunli ngakyile

Duma kpalɛ

Duma kpalɛ a le edwɛkɛkpɔkɛ mɔɔ yɛfa yɛfɛlɛ sonla, eleka nee alɛɛabo ninyɛne mɔɔ lɛ bɛ ti anwo aluma la. Meke biala, yɛfa ngɛlɛlerakpɔkɛ koatee a yɛbɔ duma kpalɛ ɛhɛlɛlɛ bo a, ɔnvale nwo eleka mɔɔ ɛkɛvinde wɔ ɛdɛndɛmunli nu la. Ndonwo a le:

Menli aluma: Asua, Adonle, Idulusu, Wangɛla, Kofi, Akuba, Amoa nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Ɛleka aluma(Azua): Aziema, Ngenla, Simpa, Tamale, Bolɔfo, Awiane nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Kenle aluma: Mɔlɛ, Dwɛkɛ, Maanle, Kenlenzile nee mɔɔ bokeboka nwo la.

Siane aluma: Siane Ɛnlanle, Siane Enlunli, Siane Eziane, Siane Ɛwɔkɛlɛ, Siane Bulu, Bolonyia Siane nee mɔɔ ɛha la.

Gyima aluma: Komfo Anokye Asopiti, Gana Sukunsa ne, Gana Gaze Kɔmpɛlɛ nee mɔɔ ɛha la

Azule aluma: Azule Pela, Azule Vɔleta, Azule Siane, Amanzule, Fea nee mɔɔ ɛha la.

Duma gyene

Ehye a le edwekëmgbòkè mào yefa yefèlè aleεabo ninyene mào enlè bε ti anwo aluma la. Wò bε ehèlèlè nu, yefa ngelèleramgbòkè ngyikyì a yεbò bε bo a gyese bèbò εdendεmunlì bo na yeava ngelèleramgbòkè ngokoatee. Yεkòla yefa deeholèkilevolè nee dumangilenu yεsua bε. Ndonwo bie mào a le pene, buluku, pensele, sua, fèlè, nyevile, toba, egyaade, sukulu sua.

Duma gyegye

Ehye le edwekëmgbòkè mào kile adwenle anzεε gyinlabelè mào yεnva yε nye yennwu bε na bèlè aluma la. Ehye gyì èkè maa adwenle mào yεnva yε nye yennwu ye, yende ye nganεε anzεε yεngòla yεnzò nu la. Ehye mào mekè dònwo ne ala kile gyinlabelè, adwenle nee nganεεdèlè. Ndonwo bie mào a le anyeliele, εhulolè, alòbòlè, nyane, nòhalè, nrèlèbè nee mào εha la.

Duma munli

Ehye le edwekëmgbòkè mào yefa yefèlè ninyene mào yεnwu bε anzεε yεkòla bε nu sò la. Bèlè ninyene mào yεnwu bε εnyelèzò wò ewiade ne anu na yε nee bε nyia ngitanwolilè la. Bèkile ninyene anzεε awie mào yεkòla yεgyinla yε nganεεdèlè nveyeba nnu ne (nu-εzòlè, εdèlè, εnwunlè, nvoanledèlè yεε fèlèkòdèlè) azo yεda bε ali la. Duma munli ndonwo bie mào a le bolè, εkponlè, εsokpa, anwoma, nzule, ndètèlè, sanwulè, kenlè, εzonlè nee mào εha la.

Gyima 1

Gua aluma εhye mào εkpunlì nu wò duma kpale, duma gyene, duma gyegye nee duma munli abo. Kile deεmòti wòbò kpòkè εhye la.

- i.** kilehilevolè
- ii.** εkponlè
- iii.** εhulolè
- iv.** Agyeiba
- v.** Dwòno
- vi.** anyeliele
- vii.** koyèlè
- viii.** ebia
- ix.** anwoma
- x.** bolè

Gyima 2

- i. Wɔ bɛ ekpunli ne mɔ anu, behile aluma mɔɔ wɔ egengadeɛ ne mɔɔ wɔ aze eke anu la kɔsɔti.
- ii. Bɛgua aluma ne mɔɔ behile wɔ adawu ne anu la wɔ aluma ekpunli ngakyile nna ne abo

duma munli**duma gyene****duma kpale****duma gyegye**

- iii. Bɛva ndonwo ne mɔ mɔɔ behile la bɛwulowula ɛdendɛmunli sikale nu. Ndonwo; *Me suazo le ekyi.*

Me Suazo Guanu Akpɔsahɔɔ

Wɔ *Me suazo*, yɛɛ eleka bie mɔɔ alagye ɛnle fee mɔɔ bɛfɛɛ ye gua a. Ɖle anyeliɛɛ eleka mɔɔ menli yia nu di ninyɛne nwo gua a. Ɖvi mbakamra nee aleɛmra kɔdɔwu ndanɛ, ninyɛne mɔɔ ngakula fa di nwohɔa, bɔbɔ suanu ninyɛne, ɛbahola wɔnyia debie biala wɔ eke.

Dapene awiɛɛ biala, me nee me abusua ne kɔ gua ne anu kɔtɔɔ ye ninyɛne. saa ɔka ekyii yɛdɔwu eke ne a, mete menli mɔɔ tɔnedɔne ninyɛne ne mɔ la ane ke bɛɛɛbɔbɔ bɛ ninyɛne ne mɔ awolɛ yɛɛ adɔvolɛ mɔɔ anye ɛkpota bɛ ninyɛne ɛdɔɛ nwo la nganɛ.

Mɔɔ di moa kye me la a le mbakamra nee aleɛmra ngakyile ngeɛma ngeɛma mɔɔ beziezi bɛ pɛpɛpɛ wɔ efiade ne mɔ anu la. Akutue mɔɔ nzule wɔ nu, konwo mɔɔ ɛbolo wɛɔnwo yɛɛ kpakpa amunli mɔɔ nwolɛ ta la wɔ eke. Ninyɛne mɔɔ le amolɛ la nganɛ ne fa anwoma ne, na ɔmaa mɛpɛ ke mɛbaye mɔɔ me nye die nwolɛ kpale la.

Bieko, yɛtoa zo yɛkɔ efiade ne mɔ mɔɔ bɛtɔnedɔne ndanɛ nee nwolɛ ninyɛne ngakyile la anu. Anwuma adeladeɛ mɔɔ anye te, sekete mɔɔ ɛnla bɛ nwo, nee agundeɛ mɔɔ ta la a kye me a. Mɔɔ mekulo la a le ke mɛbakpɔsa ninyɛne mɔɔ beziezi la anu, meakpɔndɛ ninyɛne mɔɔ mewula a ɔ nee me di la meaboka mɔɔ mɛɛ bɛ la nwo.

Mɔɔ yɛɛtoa ye gua ne anu akpɔsa ne azo la, yɛnwunle efiade mɔɔ bɛtɔne ninyɛne mɔɔ ngakula fa di nwohɔa nee bɛ nwo ɛzieziɛ ninyɛne ngakyile mɔɔ awolɛ ɛnye se la. Ɖvi baaluu ngeɛma nee ninyɛne mɔɔ ɛfuandi a ɔpɛ ɔ nwo ke atɛ la kɔdɔwu ninyɛne mɔɔ ye nyeɛɛ yɛɛ ababa nwo zo. Debie biala mɔɔ kakula ko biala hyia di nwohɔa la bie wɔ eke. Saa menwu anyeliɛɛ mɔɔ wɔ mbɛda mɔɔ ɛɛnɛnlea

ninyene mɔɔ ngakula fa di nwɔhoa ne mɔ mɔɔ beziezie la anyunlu a mengola me nwo sɔ gyese mesele ala.

Awielee ne yedwule gua ne eleka mɔɔ betonedone suanu ninyene la. Eke, yenwu debie biala, ɔvi egyaade ahyenze nee debie mɔɔ yefa yekpada ninyene kodwu ninyene mɔɔ yefa yesiezie ye suanu nwo zo. Me nli to ɔ bo aze yeye mɔɔ yehya la na meaboa ye wɔ baage ne mɔ ezooale nu.

Yetoa aluma ekpunli ngakyile ne mɔ ezukoale zo.

Ekpunli duma

Bele edwĕkĕmgbōkĕ mɔɔ yefa yekile ninyene mɔɔ gua ye ekpunli ekpunli la. Epunli ne kola ye ninyene, nane nane anzee menli. Ndonwo a le ehye mɔ; fane, abusua, taake, sosokpule, betike, siake nee mɔɔ eha la. Bele bahole aluma, ɔnvale nwole ke belekile menli, ninyene anzee nane nane dodo la.

Gyima 3

Maa ekpunli duma ndonwo ngakyile nnu boka mɔɔ yeha la anwo. Fa wɔ nyelebenloa ne kile e gonwo.

Neenlea edendemunli ne mɔ mɔɔ wɔ aze eke la anu aluma ne mɔɔ beha la na kile mɔɔ bekola betia nee mɔɔ bengola bendia la.

- Wɔ anyeliele ne anzi nafele vale **ngakula** ne mɔ ndende zo.
- Nea boe! **Nzule** ne abo ko.
- Senlenluanle **ahale** nee kpolisima ahale a gyigyi eke a.
- Yekulo nzule **adoba** mgbole ne mɔ.
- Ahenle mɔɔ to me alee ne la fa **beta** kpale a ye keeki ne mɔ a.
- **Maanyelema** nye a behya befa bedie mela sikale bie beto nu a?
- Mbada dɔɔnwo kulo **meleke** noko Dwoye kyɪ.
- Befaa **ndetele** a beye nwodee dɔɔnwo a.
- Akuba nee Akukyɪ kola bo **edwendole nwo ninyene** ngakyile.
- Enee mete nganee ke meve ɔlua **kyɔkileti** eleka mumua ko mɔɔ menlile la ati.

Mɔɔ li awielee la a le ke, eza yekola yegua aluma wɔ ekpunli ngakyile mgbole nwiɔ anu, beme a le edia yee anle-edia. Edia aluma gyi eke maa ninyene mɔɔ yekola yetiedia be la kɔsɔti (Ndonwo, pene, teladee, pensele, fane, ekyima,

amango, akutue nee mōō ēha la). Anle-edia aluma gyi ēkē maa ninyene mōō yengola yendiedia bē la. Ndonwo bie mō a le nwole, awule, nzule, edwēkē nee mōō ēha la. Ninyene mōō le nzule nzule anzēē le kē nzule la nee duma gyegye le anle-edia.

MOBONU KPUYIA

1. Fa wɔ edwekemgboké kile дума anu.
2. Kile ehye mɔ ko biala anwo ndonwo nnu wɔ egengadee ne mɔ wɔ aze eke la anu;
 - i. Sonla дума
 - ii. Kenle дума
 - iii. Eleka kpokyee bie дума
 - iv. Anle-edia дума

Kofi dule adenle hɔle suakpole bie mɔ bikye ye suazo la azo. Ɔhɔle Dweke yee sua ne дума a le Ngenla. Ngenla le eleka kelema mɔ le esanwu dɔɔnwo nee azua ngelema. Anyeliele mɔ Kofi nyianle ye la enle ye eweene. Ehye le kenle mɔ li moa mɔ yehɔ suakpole ehye azo a. Ɔhɔle efiade kpole bie anu na ɔtotole ninyene le ke baage, mgbɔlaboa, be sa wate, belele, anwuma adeladee nee mɔ eha la. Nɔhale nu, ɔ nye anlie kesi ninyene awole wɔ anwuma wɔ Ngenla la anwo na ɔvuale ke ɔnredena suakpole ne azo.

3. Fa wɔ edwekemgboké kilehile aluma ngakyile ehye mɔ anu na maa ko biala anwo ndonwo nwiɔ. Fa ndonwo ne mɔ kekehéle edendemunli sikale nsa na fa kile e gɔnwo mɔ.
 - i. дума munli
 - ii. дума gyegyee
 - iii. anle-edia дума
 - iv. ekpunli дума

MOBŌNU KPYIA NE MŌŌ WŌ DUMA EZUKOALĒDEE NE ANWO LA NYELEBEN- LOA

1. (Nyelebenloa mŌŌ bezuzu la) Duma a le edwĒkĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle sonla, Ēleka, nane anzĒĒ debie la.

Duma noko kola ye aleĒabo ninyene mŌ ēbŌ ye nwo mgbŌleka eyia la.

2.i. Sonla duma: Kofi

- ii. Kenle duma: DwĒkĒ
- iii. Ēleka kpŌkyee duma: NgĒnla
- iv. Suakpole, suazo, Ēleka, Ēsanwu, azua, efiade, ninyene, bage, mgbŌlaboa, bĒ sa wate, bĒlĒte, anwuma tĒladeĒ, awolĒ

- 3 i. (Nyelebenloa mŌŌ bezuzu la). Duma munli a le edwĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒkola yenwu bĒ la..

ANZĒĒ

- ii. Duma munli a le ninyene mŌŌ yenwu bĒ ĒnyeĒzo wŌ ewiade ne anu na ye nee bĒ nyia ngitanwolilĒ la. Ndonwo; mbaka, enrinli, anwĒĒ. Duma gyegye kile adwenle nee nganĒdele

ANZĒĒ

Duma gyegye a le edwĒkĒkpŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒngola yenva ye nganĒdele nveyeba nveyeba ne mŌ (ĒnwulĒ, nu-ĒzŌĒ, nvoanledele anzĒĒ Ēdele) yĒnnwu bĒ la. Ndonwo; abotane, ĒhulolĒ, nyele, anyeliĒĒ, nee mŌŌ Ēha la.

Anle-Ēdia duma a le aluma mŌŌ yefa yefĒle ninyene mŌŌ yĒngola yĒndia la.

Ekpunli duma kile edwĒkĒmgbŌkĒ mŌŌ yefa yefĒle menli, ninyene anzĒĒ nana nana mŌŌ gua ye ekpunli ekpunli la.

KĒkala wŌzukoa duma nee ye ekpunli ngakyile ne mŌ. Maa yenlea dumangilenu.

Duzu a le dumangilenu ?

Wō bē ekpunli ekpunli ne mō anu, bēhile edwēkēmgbōkē nsa nsa mōō ēbēva wōahile kēsi ninyēne/menli ēhye mō de la;

- Wō sukulu sua ne anu
- E gōnwo kpālē
- Wō ēkponle ne
- Kē sukulu ēkē ne si de la

Adwenle mōō wō dumangilenu nwo a le kē, ɔle edwēkēkpōkē mōō yēfa yēkile kēsi duma bie de la. Dumangilenu le edwēkēmgbōkē mōō yēfa yēka edwēkē yēfale subane mōō awie anzēē deē bie lē la anwo. Dumangilenu ndonwo bie mō a le amunli, bile, akōlenlome, fufule, ezinra, tendenle, kēlēma, futufutu, kpole, ekyi, ēdenra, anyelielē, nyane, nrēlēbē, nōhālē nee mōō ēha la. ēhye mō a le ndonwo mōō kile kē bēzi bēva dumangilenu ndonwo bēli gyima wō ēdendēmunli nu la.

- i. Mekulo azua *dēba*.
- ii. Kakula nrenyia ne le *tendenle edenra*.
- iii. Aku ze *nwoma* tēla ɔ diema nrenyia ne

Wō ndonwo (i) ne anu, edwēkēkpōkē *dēba* ēlēkile amaa yēanwu sua holē mōō tendēvolē ne kulo la. Wō (ii) ne anu, edwēkēkpōkē *tendenle* nee ēdenra ēlēkile amaa yēanwu kē kakula nrenyia ne sonla baka ne de la. Wō (iii) anu noko bēlēdua edwēkēmgbōkē *nwoma* tēla azo bēava Aku nee ɔ diema nrenyia ne bēatoto nwo.

Dumangilenu Ngakyile

Yēlē dumangilenu ekpunli ngakyile, nuhua titili ne mō mōō yēbazukoa la a le;

- Fōnwohilelē dumangilenu
- Dodohilelē dumangilenu
- Subanehilelē dumangilenu
- Ndotonwo dumangilenu

Wō ēhye abo, fōnwohilelē dumagya (ēhye, ēhendēē/zōhane, ēhye mō, ēhendēē mō) a bēfa bēdi dumangilenu gyima a ɔluakē bēkile deēholē kpōkyēē mōō bēlēka nwolē edwēkē la. Nea ndonwo ne mōō wō ēkē la:

- a. Kale ēhye le fofolē.
- b. Raalē ne a lē azua ēhendēē ne mō.
- c. Sua ēhendēē le me ze ēdēē.
- d. Aku ēlētō azua ēhye mō.

Ndotonwo dumangilenu

Yɛdua zo yɛfa menli anzɛɛ ninyɛne nwiɔ subane yɛtoto nwo. Ndotonwo dumangilenu ɛhye mɔ bie a le ekyi kpale, anwuma kpale, koatee kpale, nwoma kpale, dɔɔnwo/zonle...tɛla, ekyi.....tɛla nee mɔɔ ɛha la. Wɔ ndonwo ɛhye mɔ anu yɛva ndotonwo dumangilenu a yɛli gyima a.

- a. Alee ɛhye *bole enyɛ se*.
- b. Aama ze *nwoma kpale* tɛla Kofi.
- c. Kale fufule ne anwo yɛ *ndɛ kpale tɛla* nuhua buluu ne.
- d. Wɔ ezukoa ne le *ekyi tɛla* me deɛ ne.

Dodohileɛ dumangilenu

Dumangilenu ɛhye mɔ ka edwɛkɛ fale dodo nwo. Bɛdi dumangilenu gyima ɔluakɛ bɛkile duma bie ye dodo mɔɔ ɔde la. Nea ndonwo ɛhye mɔ.

- a. Mendɔle awule *bie*.
- b. Bɛdonle aholonvia *nwiɔ*.
- c. Ohyia asikyɛɛ ekyi.
- d. Mbuluku *dɔɔnwo* wɔ me ɛlɛka ne anu.

Kɛside/subanehileɛ dumangilenu

Kɛside/subanehileɛ dumangilenu kile maa yɛnwo kesi duma bie de anzɛɛ subane mɔɔ duma hole ne da ye ali la. Bɛkile duma nu. Dumangilenu ndonwo dɔɔnwo ne ala vea ɛhye mɔ abo. Nea ndonwo ɛhye mɔ.

- a. Kale ne le *dɛba*
- b. Meɛ buluku *ekyi bie*.
- c. Alee ne le *keɛma*.
- d. Menwunle bɔɔso *kpole bie*.

Gyima

1. Sia kɔnlea edwɛkɛmgbɔkɛ ne mɔ mɔɔ ɛnwunle bɛ wɔ ezukoalɛdeɛ ɛhye mɔlebebo la. Gua bɛ ekpunli fɔɔnwo nu wɔ fɔɔnwohileɛ, dodohileɛ anzɛɛ subanehileɛ dumangilenu ne mɔ abo. Maa ndonwo bieko boka ekpunli ko biala anwo.
2. Kenga ɛgengadeɛ ne mɔɔ wɔ aze ɛke la na kpɔnde dumangilenu ne mɔ mɔɔ wɔ nu la. Gua dumangilenu ne mɔɔ wɔkpɔnde la ekpunli fɔɔnwo

nu wā fōnwōhilelē, dodohilelē nee subanehilelē abo na siezie ε nwo kē ebava wā gyima ne wādo gua wāahile sukoavoma mōo ēha la.

Kolaa na akōle abo mōo tō zo nsa wā zōhane nwonlomō ne la, enee asee menli mōo wā Alata numule ekyi ne azo la eyia kē beyia bē belemgbunli ne. Enee alehele ne mō ewulowula fufule fufule. Bēbo bē ti abotile fufule fufule na bē gyakē gugua aze.

Beyia kē bēfa ebule bēamaa bē belemgbunli ne. Tetedwēkē da ye ali kē, meke tendenle mōo eze ēhō la, belemgbunli mōo ɔli belemgbunli fofole ne anyunlu la lile gyima kpale boale namule ne anu amra. Mōo namule ne azo eya kōsōti yelale na sane kakabenle dele zile namule ne azo la, ɔyele bē moale. Sane zokoēle aako biala mōo wā namule ne azo la anu na ɔmaanle menli yele bebeteē mōo enee bēnlē anyelazo a.

Zōhane sonla ne a vale aleē ebelete vile ye eya ne mōo wā namule mōo zua bē la anu ɔrelele menli ne a. Menli ne vale ye ziele bē belemgbunli hilele bē nyenzōle wā nyele mōo ɔyele ɔmaanle bē la. Bēzonlenle ye evolē biala bēhilele bē moyelē wā ye gyima kpale nwo.

Kē mōo yēnwu ye wā ndonwo ne mōo wā aze ēke la, subanehilelē dumangilenu ne kola toa duma ne mōo ɔkile nu la wā meke mōo yēkpōkē (le) li bē avinli ēlākile ngitanwolilē la. Ehye kile kē ɔtoa yēkpōkē ne ndinli zo. Ndonwo;

- a. Sua ne le *kelēma*.
- b. Wate ne mōo bō ε sa la le *kelēma*.
- c. Amongo ne mōo ēlēdi la le *amole*.
- d. Baka ne mōo menwunle ye la le *tendenle*.

Subanehilelē dumangilenu ēhye mō kola **toa** duma ne mōo bēkile nu la ndinli zo wā ēdendēmunli nu. Ndonwo bie mō a le:

- a. Ehye le sua *kelēma*.
- b. Menwunle baka *tendenle* bie.
- c. Me nli dōle wate *kelēma* bie maanle me.
- d. Medi amango *amole* kenle ko biala.

Emomu saa aluma nwiō doa zo wā ēdendēmunli ko anu a, **mōo li moa** la kile mōo ɔtō zo nwiō la anu. ɔvi duma abusua nu edeē noko ɔgyi dumangilenu gyinlabele. Ndonwo a le ēhye mō;

- a. ɔda *bolōgo* sua nu.
- b. *Teleku Bokazo* belemgbunli ne ēli konim.
- c. *Taboa* esokpa engyē.

Mobonu Kpuyia

1. Gua dumangilenu ne mo moo wo aze eke la wo be ekpunli foonwo ne mo anu na fa wo nyelebenloa ne to gua. Owo ke ekpunli ne mo kile deemoti beguale dumangilenu ne mo wo zohane ekpunli ne mo abo la.
 - i. anwo feloko
 - ii. tendenle
 - iii. feloko(ye fe)
 - iv. kelama
 - v. foa
 - vi. kokole
 - vii. atisesebe
 - viii. buluu
 - ix. ewia nu
 - x. ehende
 - xi. ehende mo
 - xii. nsa
 - xiii. bie
2. Kenga egengadee ne na yeye edwekemiza ehye mo anloa.
 - i. Kile dumangilenu ne moo wo egengadee ne anu la kosoti.
 - ii. Gua dumangilenu ne moo wohile la wo be ekpunli foonwo ne mo abo.
 - iii. Fa dumangilenu ne moo wohile wo egengadee ne anu la ekpunli ko biala anwo ndonwo nnu kelhele edendemunli.

Dwon dule ye adenle mo li moa hokpolale o diema nrenyia kpanyinli ne wo suakpole bie azo. Ovide ezuavole booso ne anu odwule aze ala la, o nye liele sua ne azo kelama ne nwo. Obale o bo ke onea azua adendenle ne mo, awodenle azo bokoboko ne mo, yee kesi enee menli eloko ba la. Moa onwunle be la maanle o rele vile ke owo ke ofele o diema nrenyia ne ke orava ye wo kale agyinlalee eleka ne. Eke ne ala Dwon hakyele na oyele ye fonu deba ne ovide ye baage bile ne anu na obale o bo ke ofele o diema nrenyia ne.

Kolaa na ye fonu ne azu awie la, kale fufule bie ragyinlanle bikyele eleka mɔɔ Dwɔn gyi la ekyii. Ɔvare ɔ nyunlu monvoo ne ɔbukele kale ne anyunlu anleke ne ndɛndɛ na ɔvole kale ne. Kɛmɔ ɔvi eleka mɔɔ ɛnee Dwɔn gyi la mɔɔ kɔ ɔ diema nrenyia kpanyinli ne sua nu la le mitini(miniti) bulu nee nnu la ati yeangye fee yɛɛ bɛ mu nwiɔ bedwule sua nu a. Nzinlii mɔɔ Dwɔn liele ye ɛnwomenle mɔɔ fɛta wiele la, bɛmaanle ye aleɛ fɛleko bie ɔvare ɔzɔle ye ɛhɔne ne anloa.

Yekpøke a le duzu ?

Duzu a eyele ye nwonlomø ye a ? Kελεηεε gyima ne mø.

Duzu adwenle a εε ye wø wø sukulu ezukoaledεε ne mø anwo a ? Kελεηεε wø nzuzule ne mø.

Siezie ε nwo ke εbava wø nzuzule ne wøado gua amaa sukoavoma køøøti awowo nwole adwenle.

Yekpøke a le edwekεkpøke møø kile nyeeε la. Yekpøke eza noko kile edwekεmgbøke anzεε εdendεsinli møø kile gyinlabelε la (ndonwo; te nganee, nyi, funvoa, nyia, kulo, kpø, ze/nwu, nee møø εha la.)

Yekpøke møø finde εdendεmunli nu la kola fa nyiavo anzεε ønva nyiavo. Adenle εhye azo maa yenya nyiavoanvakpøke, nyiavokpøke yεε mønwoniyiavokpøke.

Nyiavokpøke

Nyiavokpøke a le yekpøke ne møø fa nyiavo wø εdendεmunli nu la. Ndonwo bie mø a le to, no, ka, sa, di, kεε nee møø εha la. Ndonwo bie mø wø εdendεmunli nu

1. Kilehilevole ne *donle* awule.
2. Sukoavoma ne *zale* nzule.
3. Kofi nee Adwoba *di* dwølwfo.
4. Kale ne *vale* bakamra.
5. Adenduvoma ne *vole* kale ne.

Edwekεmgbøke ne mø møø bεhyeehyea bε wø εdendεmunli ne mø ko biala anu la le nyiavokpøke. Boavo ne anzεε nyiavo ne toa yekpøke ne. Wø ndonwo 1 ne anu nyiavo ne a le *awule* yεε wø ndonwo 5 ne anu nyiavo ne a le *kale* ne.

Nyiavoanvakpøke

εhye mø a le yekpøke møø εnva nyiavo la. Bεngyia nyiavo na bε ndelebεbo ala ali. Edwekεmgbøke anzεε εdendεsinli bie mø kola toa bε noko meke dønwo ne ala εhye mø le yekpøkεngilenu. Ndonwo bie mø a le wu, tu, yalo, su, nyi nee møø εha la. Ndonwo wø εdendεmunli nu.

1. Bεda ne εleyalo.
2. Nyamenleakatiba ne *tu* ndendε.
3. Sukoavo ne anye zo *bulule* arelevile nu.

Yékpóke ne mǎ mǎǎ béhyeéhyea bé la le nyiavoanvakpóke. Wǎ ndonwo 2 & 3 ne anu edwékemgbóke ne mǎǎ dóǎdóǎ yékpóke ne mǎ la le yékpókengilenu. Bénle nyiavo. Yékpókengilenu anwo ézukoalédeé ne badoa zo amozii.

Mǎnwonyiavokpóke

Mǎnwonyiavokpóke a le yékpóke mǎǎ fa nyiavo nee dievo meké ko ne ala la. Ógyi gyinlabelé nwió. Nyiavo a le duma anzéé dumagya ne mǎǎ te éǎǎǎmunli ne anu nyéleé ne nyane ne. Dievo ne a le duma anzéé dumagya ne mǎǎ asa ka éǎǎǎmunli ne anu ahyélédeé ne a. Mǎnwonyiavokpóke ndonwo bie mǎ a le maa, soa, biza, tua, nee mǎǎ bókéboka nwo la. Nea ndonwo éhye mǎ;

1. Awovolé ne mǎ *maanle* béda ne ninyéne.
2. Kilehilevolé ne *nwanle* sukoavoma ne ahyélédeé.
3. Ndénebuavolé ne *bizale* lǎyanli ne kpuyia.
4. Raalé ne *maanle* ó gǎnwo ne ahyélédeé.
5. *Ómaanle* ye bólo.

Wǎ ndonwo 1 ne anu, dievo ne a le *béda ne* yéé nyiavo ne a le *ninyéne*. Wǎ ndonwo 4 ne noko anu, yénwu ké dievo ne a le ó gǎnwo ne yéé nyiavo ne a le edwékékpóke *ahyéledeé*.

Gyima 1

1. Duzu a le yékpóke ? Fa é ti anwo edwékemgbóke kile nu.
2. Kilehile yékpóke ekpunli ngakyile ne mǎ anu sikalé.
3. Fa émakelé sékélenéé kile ye wǎ ékponle ne azo maa yénwu ké ndonwo éhye mǎ le nyiavokpóke, nyiavoanvakpóke anzéé mǎnwonyiavokpóke.

Yékpóke	Nyiavokpóke	Nyiavoanvakpóke	Mǎnwonyiavokpóke
bu	√		
sele			
bolé			
to			
kenga			
si			

Yekpòkè	Nyiaovokpòkè	Nyiavoanvakpòkè	Mònwonyiaovokpòkè
tia			
bò			
bo			
pia			
yalo			

Gyima 2

È nee ε γόνω ne m̀̀ de nwo la εgenga adawu ne m̀̀ wò εke la. Bekponde nuhua yekpòkè ne m̀̀ kòsòti na βegua βε ekpunli f̀̀onwo nu wò yekpòkè ekpunli ngakyile; nyiaovokpòkè, nyiavoanvakpòkè nee mònwonyiaovokpòkè ne m̀̀ abo. Bewie a, βeha βε nwo βebò nu βeva yekpòkè ne m̀̀ m̀̀ βehile la keye nnu βehelèlé εdendemunli. Ndonwo; *Anrèε mekehulo kè mekezukoa mekehye.*

Evi azule ne anloa m̀̀̀ pε kò ε nzi la enee embo mita abulanlu, noko akee enee mekehulo kè mekewεε kilomita ko azεε m̀̀̀ bo la, wò azule m̀̀̀ abo kò na εle kalangala la anu. Enee εke ne b̀̀ne εlenrene nwo.

M̀̀̀ menzieziele me nwo kè mekò azule ne anu la, menvale me etu ne menzianle me gye nu na menvale nzèlèlé mendwule azule kpotolera ne anu. Menweεle kè awie m̀̀̀ b̀̀̀ zò m̀̀̀ εlesukoa εweεle la. Enee azule ne ezenlε anloa enye se yεε nuhua le wuluwulu ekyi. Noko akee εzulolε εyεlε hunle me, na εyεle me kè melεkò nyaanyaa.

Mendwule avinli la, arεlevile nu ala, azule ne anu yele εse, na me kenra zile ndεtεlε ezukue zò na me adwenle yele me kε, εlenrene ε, na m̀̀̀ me adwenle yele me basaa la, etu ne vile me nloa anu d̀̀le azule ne anu.

M̀̀̀ menwudwule azule ne ekyii la, eza mend̀̀le kuma nu bieko. Me nye kara me nwo zò la, enee mewò azule ne anloa wò ε nzi l̀̀. Ndεndε nu ala, menvole meng̀̀le azεlε ketekete ne azò. ε mualala rale awielee, noko akee me konledee ko kye m̀̀̀ melε ye la vile me sa.

Duzu a le yekpøkengilenu ?

Nea nvoninli ne m̀ẁ ẁ aze eke la. Kε m̀bεda ne m̀ẁ εlesi anriandi ε ? Mεkε ne boni anu a εhye εlek̀ẁ zo a ? Nienwu a nyεlεε ne εlek̀ẁ zo a ? Duzu ati a nyεlεε ne εlek̀ẁ zo a ?

Yekpøkengilenu a le edwekεmgbokε anzεε εdendεsinli m̀ẁẁ kile nu maa yεnyia yekpøkε m̀ẁẁ εdendεmunli nu la anwo ndelebεbo kpale a. Yekpøkengilenu eza kola kilehile yekpøkengilenu fofole noko anu. Kεsi εdiale εrale sukulu εne ε, εdiale nyaanyaa, ndεndε anzεε ndεndε kpale? Bie a εdiale ndεndε kpale a εrale sukulu a. Edwekεkpøkε *ndεndε* kile kεsi εdiale εrale sukulu la, εhye ati ɔle yekpøkengilenu. Yεgyinla kε yekpøkengilenu si kile yekpøkε nu la azo a, yεnyia yekpøkengilenu ekpunli ngakyile ne m̀ẁ a. Ekpunli ngakyile εhye m̀ẁ a le: kεsi, εleka, mεkε, dodo, deεm̀ti/bodane yεε εleka-m̀ẁẁ -ɔdwu la yekpøkengilenu.

Kεsi yekpøkengilenu

Yekpøkengilenu εhye kile *kεsi nyεlεε* bie si, εlesi, zile anzεε bazi la. Ndonwo bie m̀ẁ a ẁ εdendεmunli m̀ẁẁ aze eke anu la.

1. Sukoavo ne diale *ndεndε* hɔle sukulu.
2. Nwɔhoadivoma ne lile nwɔhoa ne *bεtεε*.
3. Edwendovoma eku ne dole edwene ne aze *bεtεε*.
4. Aloma dole edwene *fεlεko* ẁ anwumanyunlu.

εleka yekpøkengilenu

εleka yekpøkengilenu kile εleka kpøkyye m̀ẁẁ nyεlεε bie hɔle zo anzεε εlek̀ẁ zo la. Ndonwo bie m̀ẁ a bεhile ẁ εdendεmunli ne m̀ẁ anu la.

1. Sukoavoma ne gyigyī *alienwo*.
2. Koasi nee Akasi eleda *anwuma*.
3. Sukoavoma ne kpondenle ngelata ne wō eleka biala.
4. Mbēda ne mō de *Kasoa*.

Mekē yēkpōkēngilenu

Mekē yēkpōkēngilenu kile mekē kpōkyee mō nyēlee bie si la. Ndonwo bie mō a wō edendēmunli nu wō aze eke la.

1. Sukoavoma mō bawie sukulu la hēlēle bē sōnea ne *anoma*.
2. Enē yēbali yē ewiazo aleē ne wō ofese eke.
3. Ayia bahō zo *nwonlomō dōne ngōnla*.

Dodo/fane yēkpōkēngilenu

Ehye kile fane dodo mō nyēlee bie si la. Yēkpōkēngilenu ehye mō mekē dōnwo ne ala bō edendēmunli bo anzēē dwula edendēmunli. Nuhua ekyi bie a ta findevinde edendēmunli avinli a. Ndonwo bie mō a le evole evole, evole biala, eē, dahuu, dapene biala, kenle ko biala nee mō ēha la. Nea ndonwo ne mō mō wō aze edendēmunli ne mō anu la;

1. Bēdi evoyia evole biala.
2. Yēdi aleē *kenle ko biala*.
3. Bēnlie subane etane bēndo nu eē wō sukulu .
4. Bēsi mbēda adua kē *dahuu* bēkpuda bē gye.
5. Mēba eke *dahuu*.

Wō anwuma edendēmunli ne mō anu, dodo yēkpōkēngilenu ne mō a le evole biala, kenle *ko biala*, eē, nee *dahuu*. Yēnwu yēkpōkēngilenu eē nee *dahuu* kē bēvinde edendēmunli ne avinli. Wō ndonwo 5 ne anu, yēkpōkēngilenu *dahuu* a dwula edendēmunli ne a.

Deēmōti/Bodane yēkpōkēngilenu

Yēkpōkēngilenu ehye mō kile deē mō ōti bēyē nyēlee bie anzēē deē mō ōti nzidwēkē bie si la. Yēkpōkēngilenu ehye ndonwo bie mō a le ōluakē, ōti, noko akeē, yēmōti, edēē, amaa nee mō ēha la. Ndonwo wō edendēmunli nu a wō aze eke la.

1. Mēlēfi eke ndē *amaa* telafeke angye me.
2. Sukulu maanle adenle ōti sukoavoma ne hōle suanu.
3. Mēngōle gua nu edēē, noko meannya fēlē.

4. Bēda ne zunle ɔluakē ēhōne ēlēku ye.

Eleka-mɔɔ-ɔdɔwɔ yekpɔkengilenu

Yekpɔkengilenu ehye a le edwekēkpɔkē mɔɔ kile eleka mɔɔ bēye nyēlē bie bēhɔdɔwɔ anzēē ka yekpɔkengilenu fofolē anwo edwekē ɔmaa yēnwɔ eleka mɔɔ nyēlē ne ēhɔdɔwɔ anzēē nyēlē ne kpɔmgbɔse. Yekpɔkengilenu ehye mɔɔ boa maa yekpɔgya edwekēmgbɔkē ne mɔɔ bēka nwolē edwekē la zo anzēē bēka bē aze. Ndonwo bie mɔɔ a le bɔkɔɔ, kolaa, somaa, kpale, kpole kpale, zēhae, nwanwane nee mɔɔ ēha la. Nea ndonwo ne mɔɔ wɔ aze ēke la:

1. Dazia mɔɔ wɔ alee ne anu la anloa ye se *somaa*.
2. Bēye sua ne anu bɔkɔbɔkɔ *zēhae*.
3. Bēbole awule ne kpole *somaa*.
4. Olile alee ne kēlēma *bɔkɔɔ*.

Gyima 1

Kakye nyēlē ne mɔɔ hɔle zolē wɔ ezukoalēdēē ne mɔlebēbo la. Ebanyia yekpɔkengilenu bie mɔɔ mɔɔ ēbava wɔahile nyēlē ne mɔɔ hɔle zo wɔ nvoninli ne anu la. Dua yekpɔkengilenu ekpunli ngakyile mɔɔ yezukoa bē kēkala la azo, gua yekpɔkengilenu ne mɔɔ mɔɔ wɔnyia bē la wɔ bē ekpunli fɔɔnwɔ ne mɔɔ abo. Akee ē nee ē gɔnwɔ ēbɔ nu ēva zɔhane yekpɔkengilenu ne mɔɔ ēhēlē edendēmunli mɔɔ fale nvoninli ne anwo.

Gyima 2

1. Kilehile ngitanwolilē mɔɔ la yekpɔkengilenu nee yekpɔkē avinli la na fa wɔ nyelebenloa ne to gua.
2. Kilehile yekpɔkengilenu ngakyile ne mɔɔ anu na maa ko biala anwo ndonwo nsa.
3. Fa ko biala anwo ndonwo nwiɔ kpomgba edendēmunli.
4. Gua yekpɔkengilenu ehye mɔɔ ekpunli nu wɔ yekpɔkengilenu ngakyile mɔɔ wɔzukoa la abo na kile deēmɔti wɔgua bē wɔ zɔhane ekpunli ngakyile ne mɔɔ abo la.
 - i. ndēndē
 - ii. kēlēma bie
 - iii. nyaanyaa

- iv. anoma
- v. ελε
- vi. ελε
- vii. εvole εvole
- viii. fōnwo
- ix. kpale
- x. dapene ehendeε

Gyima 3

Neenlea εdendemunli εhye mō anu na kilehile γεkrōkengilenu hole mō beva beli gyima wō εdendemunli ne mō ko biala anu la. Akee fa γεkrōkengilenu ne mō mō wōnwo be la anu keye nnu kelehele ε ti anwo εdendemunli na fa to gua.

1. Sukoavoma ne zukoale be εdendele ne wazowazo.
2. Fonu ne hole zo zunle dedee.
3. Menli ne εhō alienwo.
4. Mede adawu εhye ελε.
5. Edie edi kpale ρ ?
6. Eleka kale ne basabasa somaa.
7. Mebō me nwo mōdenle dahuu.
8. Oe nōhale bōkō.
9. Yezole ngyegeyele ne anloa ndende.
10. Mezukoa somaa.
11. Ngakula ne mō ta di nwōhoa.
12. Duzu ati a εtebō eke a ?
13. Oyele se ke mekenwu ye.
14. Kakula ekyi ne se nyiane ke okedo edwene.
15. Ekpōnwō ne wuluwulule benyebenye hole.

MOBŌNU KPUYIA

Ngɣenu A: Yekpŏke

1. Duzu eweene a la nyeele yekpŏke nee gyinlabelē yekpŏke avinli a ?
2. Kpŏnde yekpŏke mŏ wŏ egengadeē ehye anu la kŏsŏti na fa wŏ nyelebenloa ne toto ē gŏnwo edeē nwo.

Mengŏle enwea nloa lŏ la, menriandinle, menwuluwulule yee menzile agole wŏ azelēkye ne mŏ anu. Ewia ne bŏle wienyi maanle me nwo yele wuluwulu na mendele nganeē kē mede ngoane nu. Menweele, membŏle nzule na menlile nwŏhoa wŏ azulē ne anu, menzelele na menvale anyelielē menyelē me nyunlu monvoo. Nyevilenu nloa ne mŏ dule anwomanyunlu, zunle bŏle bē ndēba anu. Menzile, menzieziele na menyelē enweazo sua menvale kŏngŏlŏbēse yee awolē mrale menzieziele ye kēlema bie. Mŏ mēkē hŏle bie la, menyianle alagye memkpŏsale mēnēnleanle enwea ne azo memkpŏndele ninyene mŏ sonle bolē na menyelē ngakyele debie mŏ me rēle enrvi ēlē a.

3. Gua yekpŏke ne mŏ wŏhile bē wŏ egengadeē ne anu la ekpunli nu wŏ yekpŏke ngakyele nsa ne mŏ wŏzukoa la abo.

Ngɣenu B: Yekpŏkengilenu

1. Kēlēhēle gyima bie mŏ mŏ ēta eyē bē dahuu la na kilehile nu kile ē gŏnwo maa ŏnwu; kēsi eyē bē, mēkē mŏ eyē, ēleka mŏ gyima ne kŏ zo yee deēmŏti eyē zŏhane gyima ne mŏ la.
2. Kēlē yekpŏkengilenu ne mŏ mŏ ē gŏnwo ne vale hilehilele ye gyima ne eyēle ne mŏ anu la na gua bē ekpunli fŏŏnwo nu.
3. Kēlē egengadeē mŏ lē edwēkēmgbŏkē kēyē (50) la fale maanlenu nee menli mŏ wŏ ēleka mŏ ede la anwo. Yeanyē bŏē kolaa a, ŏwŏ kē wŏ egengadeē ne nyia yekpŏkengilenu 10.

Μοβῶνυ Κρυγία Νε Νyelebενloα

Ngγenu A:

1. (Nyelebενloα μῶῶ bezuzu la) Nyēlēē yēkrōkē da nyēlēē ali yēē gyinlabele yēkrōkē kile nganeēdele nee adwenle.
2. Yēkrōkē ne μῶ μῶῶ wῶ egengadeē ne anu la a le hῶle, nriandinle, wuluwulule, zile, bῶle, maanle, dele, weēle, bῶle, lile, zezele,yēle, dule,zunle, ελεbῶ, zile, yēle, zieziele, hῶle, nyianle, hῶle, kῶsale, nleēnleanle, kῶndēle, yēle

Nyianokῶkē	Nyianoanvakῶkē	Μῶnwonyianokῶkē
zile	zezele	
yēle	bῶle	
nyianle	wuluwulule	
maanle	nriandinle	
dele	dule	
bῶle	zunle	
bῶle	hῶle	
lile	kῶsale	
yēle		
zieziele		
nleēnleanle		
kῶndēle		

Ngγenu B

1. Yēkrōkē bie μῶ μῶῶ yēbahola yēava yēali gyima a le di, bia, dwazo, dendēle nee μῶῶ ēha la. Yēkrōkēngilenu bie μῶ μῶῶ yēbahola yēava yēali gyima a le ndēndē, ndē, nwonlomῶ, betēē, dahuu nee μῶῶ ēha la. Yēkrōkēngilenu μῶῶ kile deēmῶti la bie μῶ a le ῶti, ῶluakē, yēmῶti nee μῶῶ ēha la.

2. Nyelebenloa ne mō kola ye ngakyile.

Bie mō noko bahola aye kēsi, meke, dodo yekpōkengilenu nee mōō eha la.

3. Ndonwo adawu:

Maanlenu *eye kēlema* kpale ene. Ewia ne elēta *wienyi*. Mbēda wō alienwo na bēlēdi nwōhoa *anyeliēle* nu. Bēlēno nzule *wazowazo* ōluake maanle nu *eye wuluwulu*. Menli bie mō ēhō nyevile nloa lō kē bēkawee. Bie mō diale *mgbovonle* nu yee bie mō wuluwulule *anyeliēle* nu wō nyevile ne anu. Bie mō elēte ehēlenra *molozo* wō ewia *katekate* ne anu. Mgbanyima ne mō dede ye *ngugoonwu* elēnea ngakula ne mōō elēdi ekpulale nwōhoa *gidigidi* la yee mraale mgbanyima ne mōō elētōne bē nzule *anyebolole* nu amaa menli ne.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyɛɛ wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ηηηλɔ*. Victus Printing Services.

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

Haspelemath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/B0-08-043076-7/02959-4

Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes*. Oxford University Press.

Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>

Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapɔ*. Premesco Publications.

Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

